

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292466>

УДК 821.161.2.09"19"(092)Липа

THE HISTORICAL NOVEL «COSSACKS IN MUSCOVY» IN THE BIOGRAPHY OF YURY LYPА AND FROM THE DISTANCE OF TIME

Svitlana Kucherenko

Post-graduate student
Odesa I. I. Mechnikov National University
2, Dvorianska Str.,
Odesa, 65082, Ukraine
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-3718-2579>
E-mail: kusvi@ukr.net

Citation: Kucherenko, S. (2023). The historical novel «Cossacks in Muscovy» in the biography of Yury Lypа and from the distance of time. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 18, pp. 131 – 137.

Submitted: 09. 12. 2023

Annotation

The article deals with Y. Lypа's historical novel "Muscovy" as an event in the author's biography and the relevance of the issues and source base of the work in the context of the Russian-Ukrainian war. The history of writing and publication of the novel is traced with the help of biographical sources. An attempt has also been made to reproduce the bibliography of historical sources and literature used by Yu. Lypа to create an image of Muscovy and of the muscovines 17th century (social and state system, laws and customs, mentality and outlook, lifestyle and behaviour). The connection between the author's goal and the significance of the novel "Cossacks in Muscovy" for Ukrainians is emphasized. In the conclusion, the clarification of the facts of Yu. Lypа's biography and creativity and the prospects of the research are specified – the determination of the degree of historicity of the novel and the evolution of the views of the writer-thinker.

Key words: Yuri Lypа, "Cossacks in Muscovy", Muscovy, source base, biographical sources, bibliography.

ІСТОРИЧНИЙ РОМАН «КОЗАКИ В МОСКОВІЇ» В БІОГРАФІЇ ЮРІЯ ЛИПИ ТА ЗВІДСТАНІ ЧАСУ

Світлана Кучеренко

Аспірантка кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2,
Одеса, 65082, Україна
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-3718-2579>
E-mail: kusvi@ukr.net

Цитування: Кучеренко С. Історичний роман «Козаки в Московії» в біографії Юрія Липи та звідстані часу.

Анотація

У статті йдеться про історичний роман Ю. Липи «Московія» як про подію в біографії автора та про актуальність проблематики й джерельної бази твору в контексті російсько-української війни. За допомогою біографічних джерел простежено історію написання та видання роману. Також зроблено спробу відтворити бібліографію історичних джерел і літератури, використаних Ю. Липою для створення образу Московії і москвичів XVII століття (суспільного та державного устрою, законів і звичаїв, ментальності й світогляду, повсякденного життя та поведінки). Підкреслено зв'язок мети автора і значення роману «Козаки в Московії» для українців. У підсумку зазначено уточнення фактів біографії й творчості Ю. Липи та перспективи дослідження – визначення

Чорноморська минушина: записки
Відділу історії козацтва на півдні
України: зб. наук. праць/ за ред.
В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондарен-
ко М. О., 2023. Вип. 13. С. 131 – 137.

Отримано: 09.12.2023

ступені історичності роману та еволюції поглядів
письменника-мислителя.

Ключові слова: Юрій Липа, «Козаки в
Московії», Московія, джерельна база, біографічні
джерела, бібліографія.

«Москва – джерело злочинів і руїни... певно тому ти жорстока єси, що свої нещастя світові несеш як віру»; «Московія – єсть то край приниження, де Духа Божого немає, і людського духа на лицях не видно... себе потоптали, а іншим слушного зросту задрять». «З пустими словами до нас московські послы прибувають» [8, с. 81, 144, 197, 227] – цитати з роману Ю. Липи «Козаки в Московії» про XVII ст., написаного майже століття тому.

Дивують не так характеристики, як їх відповідність сучасності. Хоча в 1990-х роках категоричність автора вважалася перебільшенням, і передмова до першого в незалежній Україні перевидання роману попереджала, що можливо не з усіма положеннями й засадами сучасний читач погодиться, не все сприйме беззастережно [18, 18]. Згодом, у 2000-х літературознавець акцентував «заангажованість» роману і неможливість сприймати зміст поза контекстом часу, помилково вважаючи його написаним в роки голодомору [2, с. 48, 51].

Але російсько-українська війна проявила такі риси політики й поведінки агресора, котрі вважалися давно подоланими людством, як несумісні з розвитком цивілізації (порушення міжнародних зобов'язань, відновлення права сили, нехтування цінністю життя, абсолютна відсутність емпатії, схвалення жорстокості, хизування вкраденим тощо). Шокований світ став очевидцем злочинів, спостерігаючи їх у прямому ефірі.

Після уможливлення широкомасштабної агресії в центрі Європи стало остаточно зрозуміло, що сподівання межуючих з Росією країн, як і очікування великих геополітичних гравців на зміну російської політики й населення після розпаду СРСР, не справдилися. Зовнішня активність і внутрішня дійсність Росії кінця XX – початку XXI століть тільки підтвердили закоріненість і тяглість традиційних для російського суспільства засад, а відтак тривання й посилення загроз для колишніх підрадянських та підімперських народів. Проблеми природи тоталітарних та імперських традицій Московії актуалізували описи самовидців різних століть [4].

Український громадський і культурний діяч, лікар, письменник Юрій Липа (1900 – 1944) [6, с. 63 – 121], працюючи над історичним романом про Московію XVII ст. з середини 1920-х років, занурився у вивчення російської проблеми для України в часі і просторі. Підсумками його дослідження стала історіософсько-геополітична праця «Розподіл Росії» (1941), де було запропоновано авторський варіант облаштування народів колишньої Російської імперії в найбільш справедливий для них спосіб та підстави української політики щодо північної сусідки [7, с. 6]. Але спочатку з'явився художній твір, де свої міркування автор висловив художніми засобами.

Для підкреслення актуальності питань, що хвилювали Ю. Липу в період праці над романом, не зайвим буде навести лист, який він отримав від однодумця В. Липинського Б. Шемета (4 травня 1927 р.): «... Шановний пане Юрію! Мушу Вам щиро сказати, що по перечитанню Вашого листа, я був страшенно зденерований і розсерджений за те, що Ви підозріваєте мене в потягу до Московщини, чи московської культури. Адже одного Ви не хочете зрозуміти: що українців живе на

Україні 35 млн., а москалів 90 одною масою, ми ж не мали майже ніколи справжньої Держави, а москалі мали її останні 500 літ і що в нас тих, хто піде за кличем національним набереться тисяч 10, а за цим числом Ви не збудуєте держави, а потім будем знов підданими Москви чи Петербурга. Ми ж хочемо не різні, а Української держави, і ми знаєм, що зі сильнішим ворогом ми дамо собі раду тільки добром. Тому ми хочемо з Московщиною союзу (оборонного Союзу), щоб таким чином перерізати в корні можливість збройного виступу проти Української держави, бо нас поб'ють...». Ремарка Ю. Липи поміж рядками листа: «Не страшно, що нас москалі поб'ють ще десять разів, а страшно що в українських державників є такі думки і така зневіра» [13, с. 209 – 210].

Під таким листом міг би підписатися будь-хто з прихильників Медведчука в період між першими мінськими угодами і повномасштабним російським вторгненням. Сьогодні вирішуються проблеми, про які сто років тому сперечалися українські інтелектуали.

Роман «Козаки в Московії» стало привертає увагу сучасних українських літературознавців з середини 1990-х років в контексті української літератури (М. Васьків), барокових традицій (В. Просалова), національної ідентичності (С. Андрусів), ментальності українців і росіян (С. Киричук), історіософської концепції (Н. Мафтин), геополітичних поглядів (О. Сорокін), антиколоніальної парадигми (І. Набитович), месіанської ідеї (І. Федюшина), національної ідеї (Л. Череватенко) тощо. Однак залишився поза увагою істориків. Проблему «твір як біографічна подія» поставлено вперше як таку та у зв'язку з актуалізацією проблематики й джерельної бази роману під час російсько-української війни.

Історія написання єдиного роману Ю. Липи розпочалася в середині 1920-х років у Познані, де він студіював медицину. Про ідею нового твору майбутній автор поділився з М. Донцовою в 1926 р. і шкодував, що за браком часу про це «годі й думати», але наступного року почав збирати матеріал в бібліотеках [12, арк. 81 – 82, 86 – 87, 93].

Уявити творчу лабораторію митця допоможе його вірш «Мемуари»: «Адамус Олеар'юс, його милість Флетчер / до мене йдуть щодня, сидять край столу ввечір; / приходять з актами пан Писар генеральний, / Климентій вірши чтеть. О броні пальній / оповідають складно пан Трембецький, / пан Герберштайн – з латинська, Бернгардт – по-німецьки...» [10, с. 2]. Згаданий Адам Олеаріус – німецький вчений, дипломат і мандрівник, автор «Опису подорожі до Московії і через Московію до Персії і назад» (1643); Джайлс Флетчер – англійський дипломат і мандрівник, автор книги «Про державу Російську, або образ правління Російського Царя (звичайно званого Царем Московським), з описом вдач та звичаїв мешканців цієї країни (1591); Генеральний Писар Богдана Хмельницького – Іван Виговський; Климентій Зиновійв – монастирський писар, етнограф і поет часів гетьмана Мазепи; Григорій Трембецький – головний герой майбутнього роману, козак і купець; Сигізмунд фон Герберштайн – австрійський барон, дипломат і мандрівник, автор «Нотаток про московитські справи» (1549); Бернгард Леопольд Франциск Таннер – чеський мандрівник, автор книги «Польсько-литовське посольство до Московії, за указом та з ласки короля польського й Речі Посполитої щасливо здійснене у 1768 році, а нині коротко, але докладно описане очевидцем Бернгардом Леопольдом Франциском Таннером, празьким чехом, пана князя посла дворецьким германським у Нюрнберзі: коштом Іоанна Цигера, в 1689 році».

У тексті роману ще згадуються Рінгубер, Корб, Гвагніній, Яков [8, с. 18, 20] – йдеться про австрійського посла Лоренса Рінгубера («Розповідь про подорож до Росії в 1684 році», 1883); австрійського дипломата Йоганна-Георга Корба («Щоденник подорожі до Московії (1698 – 1699)», 1701); посла польського короля Алесандро Гваньїні («Опис Московії», 1611); данського дипломата Якоба Ульфельдта («Подорож до Росії», 1608).

Також у прикінцевих заувагах автором зазначено: «Відомості в цьому романі взяті з актів, літописів, історичного словника мови і праць окремих авторів», серед них С. Платоноф, Амфітеатроф, Лукомській, Г. Котошихін, кн. Щербатоф, Т. Корзон, Родоканачі, проф. І. Огієнко, В. Модзолевський та ін. [8, с. 240] – тобто С. Платонов («Москва и Запад в XVI – XVII веках», 1925), А. Амфітеатров («Одержимая Русь. Демонические повести XVII в.», 1929; «Русский поп XVII в.: етюди», 1930), Г. Лукомський («Московия в представлениях иностранцев XVI-XVII вв.: очерки П. Н. Апостола», 1922), Г. Котошихін (О России в царствование Алексея Михайловича, 1840, 1859, 1884), М. Щербатов («О повреждении нравов в России», 1858), І. Огієнко («Присяга молодых на вінчанні», «Духовна бесіда», Варшава, 1925), В. Модзолевський (Про справи поточні з кн. «Отрывки из Стародубской месной книги за 1664 – 1673 гг.», 1911), Т. Корзон («Історія війн і військової справи в Польщі», Краків, 1912), Е. Родоканачі («Пригоди великого італійського сеньйора в Європі: 1606 рік», 1899). Завершуються авторські примітки переліком польських авторів – проф. Стеллецький, Хлендовський, Брукнер, Паськевич, Лозінський, кс. Кітовіч [8, с. 240], але які саме їхні праці використав Ю. Липа, ще не ідентифіковано.

Відтворений вище навіть неповний бібліографічний перелік джерел і літератури, актуалізований війною і цікавий сам по собі, свідчить про ретельність праці романіста-початківця. Через обмежений формат статті, розглянемо лише один приклад творчого перетворення письменником джерельної інформації в художній текст – сюжет про рабство. *«Цей народ знаходить більше задоволення в рабстві, ніж свободі. Адже здебільшого пани перед смертю відпускають інших своїх рабів на волю, але ці останні негайно віддають себе за гроші в рабство іншим панам...»* – читаємо у С. Герберштайна [4, с. 24], а в Ю. Липи: *«Де-не-де стояли з тупим поглядом смерди московські. Стративши пана, вони боялися вільного життя і голодні й холодні продавали себе і вольність свою за шмат одягину або трохи їжі і притулку»* [8, с. 103].

За спогадами приятельки Ю. Липи М. Сарновської, по завершенню роману, автор дозволив собі короткий відпочинок за межами міста і, повернувшись, не знайшов свого рукопису. Господиня квартири прибирала його кімнату. Побачивши купу покреслених листків з виправленнями, вона спалила їх як непотріб. Автор важко пережив втрату, довго був пригнічений, збайдужів до всього і вирішив більше ніколи нічого не писати. Не одразу опановував себе, але поступово почав відновлювати текст спаленого рукопису [16, арк. 52].

Тим часом завершив навчання і з дипломом «доктора всіх наук лікарських» в жовтні 1928р. Ю. Липа виїхав до Варшави у пошуках роботи. Написаний вдруге роман влітку 1929 р. він надіслав у Подебради редактору часопису «Шляхом незалежності». Першодрук з'явився в журнальному варіанті в 1931 р. [9]. Окремою книжкою роман вдалося видати через три роки. Лаконічну назву «Московія» було змінено на пригодницьку – «Козаки в Московії» (1934) [8].

М. Мухин пізніше згадував, що, готуючи текст до друку, він, з дозволу автора, іноді змінював сучаснішими словами мову героїв твору, «педантично архаїзовану, відповідно до стилю XVII століття». На зворотній стороні деяких аркушів рукопису

автор зробив ілюстрації в такому ж стилізованому виконанні. На жаль сам рукопис не зберігся, його сліди губляться в 1940-х роках у Східній Словаччині [15, с. 45].

Сюжет роману складається з пригод купця шляхтича Григорія Трембецького, його небожа козака Петра Соколя-В'яжевича і ченця-книжника Симеона Латки-Старушича, які мандрують з України через Данціг до Москви у пошуках заповіту царя Івана Лютого, де вказано місце захованого скарбу, зібраного з усієї Московії. Пройшовши половину Московії, витримавши в'язниці і торттури, «кумпани» дісталися заповітного місця. Але під каменем замість обіцяного брехливим московським князенком Шуйським скарбу – тільки напис: «Пощо шукаєш. Нічого бо тут не положено». І тоді з героями сталося прозріння: залишили «отчизну преславу, козакоруську на поталу людей, ненавидячих їхню віру, ученость і історію вікопомну», але «для землі отцевської Богом призначені, і повернуться туди, марно часу не гайнуючи» [8, с. 153 – 154]. Їхній скарб – Україна, Богом даний Хмельницький піднімає її на всенародне повстання, а скарби України – це «тисячі прозрілих сердець» [17, с.181].

В листі до Б. І. Антонича Ю. Липа пояснив, що його твір можна трактувати як популярний у французів роман звичаїв, докладніше – як «подорож в російську й українську психе», з погляду цього шукання й незнайденого московського скарбу має більш символічний характер [11, арк. 1]. На думку дослідниці С. Андрусів, герої (купець, воїн і вчений) уособлюють тогочасний український світ, Московія – антисвіт, де все не так як в інших, ідеальне пекло, а межевою землею між світами виступає Європа. В муках українського шляхтича прочитується історія українсько-російських взаємин – це кара за те, що повірив москалеві, тому змушений спокутувати [1, с. 169, 171].

Попри справедливу критику щодо історичних, літературних чи навіть літургійних хиб у тексті роману, твір письменника був високо оцінений. Нижче навмисне наведено міркування, висловлені в різні часи, в різних місцях і за різних обставин, але подібні стурбованістю однією українською світоглядною проблемою: 1) У відгуку на краківську републікацію 1942 р. В. Кархут (друг Ю. Липи, теж лікар і письменник) підкреслив актуальність під час війни видання твору про «дику, жорстоку, розпусну, темну й рабську» Московію XVII ст., що вже тоді почала «проковтувати і вимішувати народи». Він радив прочитати роман усім тим, хто досі ще засліплений «блефом передової московської культури» [5, с. 44]. 2) В рецензії на наступне, паризьке видання роману Р. Задеснянський висловив надію, що «для советських вихованців і тих, хто безпідставно вірить московським вигадкам про культурну вищість московського народу «Козаки в Московії» можуть стати могутнім поштовхом для ґрунтовного перегляду цілого їх світогляду [3, с. 6]. 3) У передмові до українського видання на межі століть Л. Череватенко наголошував, що «Козаки в Московії» допомогли зберегти ідентичність багатьом українцям: тим, що не з власної волі опинилися на еміграції, а також тим, що хоч і перебували на своїй землі, але «під чужими прапорами» [18, с. 18].

Російсько-українська війна демонструє нам наслідки ідеології, менталітету і світогляду агресора та засвідчує їх багатовікову тривалість і незмінність. Ю. Липа зумів не тільки описати минуле, а й показати майбутнє – нашу сучасність. За допомогою залучення нових біографічних джерел вдалося уточнити дату і обставини написання роману «Московія», а відтак початку вивчення російської проблеми, яка в завершеному вигляді була викладена в праці «Розподіл Росії».

Бібліографія джерел і використаної літератури свідчить про ґрунтовну підготовку автора, який для висловлення своїх державницьких та історіософських ідей обрав жанр авантюрно-пригодницького роману на історичному матеріалі. І, як вважає дослідниця Н. Мафтин, змусивши читачів пройти разом з героями твору через московське пекло, Ю. Липа прагнув відкрити українцям їх самоцінність як нації, спонукав до самопізнання й цінування власних духовних скарбів, закликав подолати принизливі, спрямовані на руйнування нації ідеї «пораженства» [14, с. 44].

Історичне тло роману – три роки Хмельниччини (1647 – 1650). Чому саме в 1650 році герої опиняються в Чигирині? Як це допомагає Ю. Липі творити міф «Богом даного Хмельницького» – відповіді на ці питання: попереду. У перспективі дослідження – встановлення ступеню історичності роману, а також простеження еволюції історіософсько-геополітичних поглядів Ю. Липи від «Козаків в Московії» до «Розподілу Росії».

На початку статті було наведено декілька невідповідних цитат, на завершення – ще одна: «... однак меч маємо, і тим мечем нашим гострим утвердимось!» [8, с. 235].

Джерела і література:

1. Андрусів С. Збурення московського пекла. *Модус національної ідентичності і львівський текст 30-х років ХХ ст.* Тернопіль: Джура, 2000. С. 168 – 171.
2. Васків М. «Козаки в Московії» Юрія Липи як історичний роман, його джерела і витоки. *Український еміграційний роман.* Кам'янець-Подільський: Медобори, 2011. С. 41 – 56.
3. Задеснянський Р. Роман «Козаки в Московії». *Біблос.* 1957. Ч. 9. С. 3 – 6.
4. Збагнути Росію. Свідчення очевидців від Геродота до Кюстіна / упоряд. О. Палій. Київ: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2021. 400 с.
5. Кархут В. Юрій Липа «Козаки в Московії». *Дорога.* 1942. Ч. 4. С. 44. [вук]
6. Кучеренко С. Чорноморець. *Іван та Юрій Липи.* Харків: Фоліо, 2016. С. 63 – 121.
7. Липа Ю. Всеукраїнська трилогія у 2-х т. / упоряд. В. В. Яременко, О. М. Мислива. Київ: МАУП, 2007. Т. 2. 392 с.
8. Липа Ю. Козаки в Московії: роман з історії XVII-го ст. Варшава: Народний Стяг, 1934. 240 с.
9. Липа Ю. Московія: роман пригод XVII ст. *Шляхом незалежності.* Варшава, 1930. Ч. 2. С. 65 – 92; 1931. Ч. 3. С. 120 – 155.
10. Липа Ю. «Пан Адам Оларій...». *Студентський вісник.* Прага, 1931. Ч. 5 – 7. С. 2.
11. Липа Ю. Лист до Б. І. Антонича (16.08.1934). ЛННБ. Ф.10 (Ант). Оп.1. Спр. 22/п1,
12. ЦДАВО. Ф. 3849. Оп. 1, спр. 18 (Липа Ю. Листи до М. Донцової).
13. Липа-Гуменецька М. Юрій Липа – письменник, мислитель, лікар. Перегляд польських архівів. *Юрій Липа: голос доби і приклад чину:* Зб. наук. пр., присв. 100-річчю від дня народження Ю. Липи. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. С. 204 – 212.
14. Мафтин Н. Небароко як стильова реалізація історіософських концепцій Юрія Липи в романі «Козаки в Московії». *Дивослово.* Київ, 2009. № 9. С. 41 – 44.
15. Мухин М. Яснозбройний Юрій: спогади. *Київ.* Філадельфія, 1953. Кн. I. С. 41 – 47.
16. Sarnowska-Marlicova M. Moje wspomnienia o dr Jerzym Łypie, 4 III 1967: rękopis. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, t. 1682, ark. 50 – 55.
17. Слабошпицький М. Юрій Липа. Яснозбройний. *25 поетів української діаспори.* Київ: Ярославів Вал, 2006. С. 168 – 182.
18. Череватенко Л. Передмова до роману Юрія Липи «Козаки в Московії». *Дніпро.* 1996. № 1 – 2. С. 18.

References:

1. Andrusiv, S. (2000). Zburennia moskovskoho pekla. *Modus natsionalnoi identychnosti i lvivskyi tekst 30-kh rokiv XX st.* Ternopil: Dzhura, s. 168 – 171.

2. Vaskiv, M. (2011). «Kozaky v Moskovii» Yurii Lypy yak istorychnyi roman, yoho dzherela i vytoky. *Ukrainskyi emihratsiinyi roman*. Kamianets-Podilskyi: Medobory, s. 41 – 56.
3. Zadesnianskyi, R. (1957). Roman «Kozaky v Moskovii». *Biblos*. Ch. 9, s. 3 – 6.
4. Zbahunty Rosiiu. (2021). Svidchennia ochevydtsiv vid Herodota do Kiustina / uporiad. O. Palii. Kyiv: A-ba-ba-ha-la-ma-ha. 400 s.
5. Karkhut, V. (1942). Yurii Lypa «Kozaky v Moskovii». *Doroha*. Ch. 4. [vuk]
6. Kucherenko, S. (2016). *Chornomorets. Ivan ta Yurii Lypy*. Kharkiv: Folio, s. 63 – 121.
7. Lypa, Yu. (2007). *Vseukrainska trylohiia u 2-kh t.* / uporiad. V. V. Yaremenko, O. M. Myslyva. Kyiv: MAUP, t. 2. 392 s.
8. Lypa, Yu. (1934). *Kozaky v Moskovii: roman z istorii XVII-ho st.* Varshava: Narodnii Stiah. 240 s.
9. Lypa, Yu. (1931). *Moskoviia: roman pryhod XVII st. Shliakhom nezalezhnomyi*. Varshava, 1930. Ch. 2, s. 65 – 92; Ch. 3, s. 120 – 155.
10. Lypa, Yu. (1931). «Pan Adam Olearii...». *Studentskyi visnyk*. Praha. Ch. 5 – 7.
11. LNNB. F.10 (Ant). Op.1. Spr. 22/p1 (Lypa Yu. Lyst do B. I Antonycha (16. 08. 1934).
12. Lypa Yu. Lysty do M. Dontsovoi. TsDAVO. F. 3849. Op. 1, spr. 18.
13. Lypa-Humenetska, M. (2001). Yurii Lypa – pysmennyk, myslytel, likar. Perehliad polskykh arkhiviv. *Yurii Lypa: holos doby i pryklad chynu*: Zb. nauk. pr., prysv. 100-richchiu vid dnia narodzhennia Yu. Lypy. Lviv: LNU im. I. Franka, s. 204 – 212.
14. Maftyn, N. (2009). Neobaroko yak stylova realizatsiia istoriosofskykh kontseptsii Yurii Lypy v romani «Kozaky v Moskovii». *Dyvoslovo*. Kyiv. № 9, s. 41 – 44.
15. Mukhyn, M. (1953). *Yasnozbroinyi Yurii: spohady*. Kyiv. Filadelfiia. Kn. I, s. 41 – 47.
16. Sarnovska-Marlicova, M. (1967). *Moje wspomnienia o dr Jerzym Łypie, 4 III : rękopis*. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, t. 1682, ark. 50 – 55.
17. Slaboshpytskyi, M. (2006). Yurii Lypa. *Yasnozbroinyi. 25 poetiv ukrainskoi diaspory*. Kyiv: Yaroslaviv Val, s. 168 – 182.
18. Cherevatenko, L. (1996). *Peredmova do romanu Yurii Lypy «Kozaky v Moskovii»*. *Dnipro*. № 1 – 2.